

Dr. Hankovszky Béla

KARÁCSONY ÜNNEPE ÉS SZIMBOLIKÁJA

Biblikus közhely, hogy az evangéliumok Húsvét fényében íródtak. Valójában hitvallásnak, és nem a mai értelemben vett beszámolóknak szánták őket. Így historikus adatokat nem is lehet követelni a szövegen, legföljebb néhány történelmi fogódzópont következtethető ki belőle. Mindez azért lehetséges, mert nemcsak adatokat nem akar közölni a Szentírás, de eltitkolni sem akarja azokat. Hozzávetőleges biztonsággal meg lehet állapítani Jézus születési évét, ami kb. Kr.e. 7–6., történetileg igazolni lehet, hogy Názáretben nevelkedett stb. Azonban születésének pontos dátuma, ami eleve egy „modern” kérdés, hiszen még néhány száz évvel ezelőtt is érdektelen dolog volt, ma is kérdéses és kideríthetetlen. Jézus születésének időpontjáról azt mondhatjuk, hogy a pásztorok akkor éppen kint legeltettek a mezőn. Ez Palesztinában március-áprilistól novemberig történt. Így Jézus születésének szóba jöhető dátuma a telen kívül bármi lehet: tavasz, nyár, vagy ősz.

Az első három évszázad keresztényei számára Jézus „születésnapja” összekapcsolódott azzal a hitvallással, hogy ki is Ő valójában. Kezdetől fogva olyan naphoz kötötték, ami jelentéssel bír. Ez a nap január 6-a volt. Ekkor ünnepelték az Epifániát, Krisztus kinyilvánulását. Eredetileg ez egy eretnekek, gnosztikusok által kreált ünnep volt, aminek több pogány, illetve archaikus előzménye és gyökere is kimutatható. Ezen a napon Dionysos ünnep volt, ami a nappalok látható meghosszabbodásával állt kapcsolatban. Alexandriában ezen a napon ünnepelték a szűz Korétól származó Aion születését, illetve ez a nap Osirisnek szentelt nap volt. Ezen az éjszakán ünnepelték azt is, hogy a Nílus vize megtelik különös csodaerővel. Így hát érthető, hogy erre a napra került Krisztus megkeresztelkedése, hogy a pogányokkal szemben hirdessék, Jézus az igazi isteni Lény, aki a földön megjelent, akinek „vízbelépése” adott annak valódi termékenyítő erőt. Hiába voltak ezek a keresztények heretikusok, Kelet hivatalos egyháza, amelyik bár harcolt a gnosztikusokkal, mégis jó érzékkel átvett tőlük egyházi szokásokat. Ezek a gnosztikusok,

Basilides tanítványai január 6-án Jézus epifániáját, istenségének megjelenését ünnepelték, mondván, hogy az isteni Krisztus csak Jézus megkeresztelkedésekor jelent meg a földön.

Az „ortodoxok”, akik Krisztus tulajdonképpeni megjelenését nem a megkeresztelkedéséhez kötötték, hanem születéséhez, az epifániában ezt is kellett, hogy ünnepeljék. A IV. sz. elején Krisztus istenségével kapcsolatos viták során egyre inkább fokozódott az igény, hogy Jézus születése is hangsúlyt kapjon és liturgikusan is ünneplésre kerüljön, annak ellenére, hogy a születésnap megülvése antik pogány hagyomány volt.

Így állítható, hogy a IV. század első felében az Egyház január 6-án epifániát ünnepelt, és ezzel Krisztus születését és megkeresztelkedését egymással összekapcsolta. Az eredeti keresztelési ünnepből semmit el nem vettek, csak hozzáadták a születés ünnepét.

Az ünnep lefolyása két részre osztható. Január 5-ről 6-ra virradó éjjel volt Jézus születésének ünnepe, a január 6-i nap pedig a keresztelkedés ünnepe.

Már ebben a liturgiátörténeti fázisban is szerepet kapott a fény szimbolikája. A sötétséget elűző Krisztusban megjelent világosság képe egyidős a kereszténységgel és végig követhető az egész Újszövetségen.

A fény szimbolikája jelentős szerepet játszott Karácsony végleges dátumának kialakulásában. A 325-ös Niceai zsinat elítélte azokat a tanokat, amelyek szerint Jézus születésekor nem maga az Isten lett emberré. A zsinaton fontos szerepe és helye volt a római egyháznak, ahol Karácsonyt december 25-én kezdték ünnepelni, s ahonnan az új dátum elterjedt. December 25-e mellett szólt az az apologetikus szempont, hogy így külön hangsúlyt kapott Krisztus test szerinti születése. Másrészt ezen a napon egy fontos pogány ünnep volt; a Keletről beszüremkedett és gyorsan nagy tért nyert Mithras, a legyőzhetetlen Nap ünnepe. Ezt az ünnepet „Mithras Sol Invictus”-nak nevezték, és annyira beleívódott a kultúrába a föltehetően erős szimbolikája miatt, hogy még Nagy Szent Leó pápa is meg kellett hogy feddje azokat, akik ezen a napon a „Nap születését” ünnepelték Krisztus születése helyett.

Simeon úgy köszöntötte Jézust a Templomban, mint aki „világosságul” jött a pogányok megvilágosítására.” A keresztények számára Ő az igazi Nap, aki teremtette azt.

Az új időpont kialakulásában szerepet játszott Nagy Konstantin birodalomépítő politikája, aki a

kereszténységet azért támogatta, mert ennek szervezettsége, egyetemessége és átláthatósága alkalmassá tette a birodalom összetartására, míg a számtalan kusza pogány kultusz nem tudta biztosítani mindezt. Sokkal inkább jól fölfogott érdeke volt ez, mint meggyőződése és hite. Ezért igyekezett a Nap-kultuszt és a Krisztus-kultuszt egyesíteni.

Azzal, hogy Karácsony december 25-re került, egy ősi archaikus hagyomány került ismét a főszínpadra. A december 25-e és Vízkereszt közötti 12 napot az elkövetkező 12 hónap előképének tekintették, ami viszont összefüggött a teremtés újévi megismétlésének gondolatával. Ez bár pogány hiedelem, mégis utat talált magának a kereszténységen keresztül is, hiszen az a fölfogás, hogy a kozmosz veszélyeztetett ingatag valóság, amit a káosz állandó elnyeléssel fenyeget, s ezért megerősítendő – összefüggésben azzal a gondolattal, hogy meg kell ismételni az istenek példaadó cselekedetét, amit „ab illo tempore” tettek a világ teremtésekor -, annyira hozzátartozik az emberiséghez, hogy a jungi értelemben vett kollektív tudattalan részének kell tekinteni.

A fény és sötétség szimbolikája mellett ez a másik olyan archaikus elem, amit Jézus születésének ünnepe magába fogadott.

Az archaikus szimbólumoknak másik nagy bokra Karácsony ikonográfiáját alakította ki. Úgy lehet tekinteni ezeket, mint a borostyánt, ami fölkúszik a fára. Szép, de vigyázni kell vele, mert előbb-utóbb megölheti a fát. Ezek a szimbólumok is könnyen önállósulhatnak s akkor hitünk szent titkaiból pusztán emberi szimbólumok lesznek. Ez a veszély a New Age illetve a posztmodern következtében sajnos egyre közelebb. Mégis érdemes vele foglalkozni, mert megmutatják, hogy a Kinyilatkoztatás hogyan használ föl mindent, ami emberi, s a kultúra, a psziché minden szimbóluma hogyan teljesedik be Krisztusban.

A Szentírás világosan leírja, hogy Jézus születése hogyan történt. Ikonográfiai szempontból Lukács evangéliumának a szövege a döntő. Ennek nyomán bontakozott ki Karácsony képi ábrázolása.

Először inkább a pogány világ hódolatát, a háromkirályok imádását ábrázolták. Főleg a szarkofág domborműveken maradt fent ez az ábrázolási típus, amelyik Jézus születését volt hivatva megjeleníteni.

A későbbiek során önálló elemként is megjelent maga a születés: „A szorosan bepólyált gyermek Jézus a jászolban, egy ökör, és egy szamár, valamint egy illetve több pásztor, leggyakrabban három.”

Eleinte az ökör és szamár képe fontosabb motívuma volt az ábrázolásoknak, mint maga az Istenszülő, hiszen az Izaiás prófétánál olvasható sorok: „Az ökör megismeri gazdáját, és a szamár urának jászlát, Izrael azonban nem ismer engem, népem nem ért meg”, beteljesedésének tekintették Jézus születését.

Később, az Efezusi zsinaton krisztológiai szempontok alapján Theotokosznak nyilvánították Máriát, azaz kimondták, hogy ő Istenszülő, nem pedig antropotokosz, aki csak embert hozott a világra. Ettől kezdve Jézus kilétének, születése mibenlétének fontos „jele” Szűz Mária alakja, s így a karácsonyi ikonok szereplőjévé is vált.

A VI. századtól kezdődően Szent József is megjelenik a képeken, de ő is mindig mint tanúja, meghatározója Karácsony nagy misztériumának. Az események színtere istálló, oldalt nyitott cseréptető, ami elsősorban a nyugati ábrázolásokban terjedt el. A keleti egyházakban ugyanez barlanghoz kötődik, amit a különböző apokrifek határoztak meg.

A bizánci képtípusokban Máriát az antik születés-ábrázolásoknak megfelelően matracszerű fekhelyen pihenve mutatják, a szüléstől kimerülten. A barlang fölött keleten mindig ott a csillag, ami valójában a Mágusok imádásához tartozik, de szintén az apokrifek alapján a Születés-ábrázolásokon is jelen van. Ezt a XII. századtól kezdődően a nyugati egyház is átveszi.

Szintén az apokrifekből került át először a keleti ábrázolásokba majd a nyugatiakba is Zelominak és Salomenak, a két bábának az alakja. Az ő szerepeltetésük ugyancsak teológiai jelentőségű, amit az is alátámaszt, hogy bár Nyugaton ódzkodtak az apokrifektől, ez az elem mégis átkerült ide is, hiszen Salomeról följegyezték, hogy kételkedett a szűzi születésben, ezért büntetésből elszáradt a keze. A bizánci ábrázolások jellemzője még a jászol és az oltár összekapcsolása, hiszen úgy is ábrázolták Jézus „bölcsojét”, mint amihez magas fölépítmény tartozik, egy vagy több nyílással, ami a szentföldi zarándokok beszámolójára alapozódik. Ez a sajátosság a konkrét történelmi dimenzió mellett – hiszen viszonylag korai időponttól kezdve Betlehemben megtalálható az ilyen építmény –, az Eucharisziára utal. Betlehem annyit jelent, mint „kenyér

háza”, a jászol formája az oltárhoz hasonlít, s így Krisztusra, mint az Élet Kenyerére utal.

Van még egy érdekes visszatérő motívum, ami Keleten és Nyugaton egyaránt elterjedt és ez Szent Józseffel kapcsolatos. Általában mezítláb, ülve ábrázolják, mint aki tépelődik s egy pásztor-féle alak áll előtte, kezében bottal. Ilyenkor Ő a megkísértett, mondván: kivirágozhat-e a bot, szülhet-e szűz. A kísértésre József részéről az askézis a válasz, mint Mózesnél, aki levetett sarujával vallja meg, hogy szent ez a hely, mert maga Isten van jelen. Más ábrázolásokon harisnyája van a kezében, ami értelmezhető akár a föntiek szerint is, de úgy is, mint aki betakarni akarja a Gyermeket.

A reneszánsz hajnalán a nyugati ikonográfiában különböző hatások nyomán archaikus elemek tűnedeznek elő Karácsony ábrázolásában. A kolduló rendek, különösen a ferencesek prédikációi fokozták az érzelmek szerepét és a bensőségesség került előtérbe. A XIV. századtól kezdve az addig párhuzamosan futó keleti és nyugati ábrázolások elkülönültek. Nyugaton a barlang képe háttérbe szorult átadva helyét először a „sátortető” alatti ábrázolásnak, majd pedig az antik romok, illetve a szabad ég alatti oszlop képének. Mindez pedig összekapcsolódott egy megváltozott perspektívával, amit röviden úgy lehet összefoglalni: Mária térdel, esetleg egy oszlophoz támaszkodik, a gyermek Jézus a puszta földön fekszik, illetve némi szalmán vagy egy kis leplen, Szent József a Gyermekek mellett, vagy hátrébb térdel, áll, kezében gyertyával, bár a képen nappali világosság ragyog. Az esemény a szabad ég alatt, antik romok előterében, vagy közöttük játszódik. Ez az ábrázolási mód egyháztörténetileg egyrészt a Szent Bonaventúrának tulajdonított vízió nyomán alakult ki, amelyben a „Meditationes Vitae Christi” szerzője azt írja: „Amikor a szülés perce elközelgett, fölemelkedett a Szűz, és egy oszlophoz támaszkodott.” A látnok szerint Mária azért térdel, mert nem szenvedett úgy, mint a földi asszonyok, fájdalom nélkül hozta világra Gyermekeit, majd utána imádta Őt. Ezt a típust erősítette meg egy szintén XIV. századi misztikus, Svéd Szent Brigitta látomása; „Hirtelen, egyetlen pillanat alatt hozta világra Fiát, akiből elmondhatatlan fényesség áradt, ami a Naphoz sem hasonlítható, nemhogy a gyertyához, amivel József világított. Az isteni fény teljességgel elnyomta a gyertyavilágot... Azonnal láttam a dicső Gyermekek, aki ruhátlanul és fénylően ott feküdt a földön. Teste teljesen makulátlan volt. Hallottam az angyalok bájos énekét is. Amikor a Szűz érezte, hogy már

megszületett a Gyermeke, lehajtotta fejét, imára kulcsolta a kezét, és nagy áhítattal imádta Fiát.”

Ami különösen érdekes ebben az ábrázolási módban, hogy gyakorlatilag minden elemében eltér az evangéliumok leírásától, és minden konkrét hatás ellenére egészen ősi nézetek felszínre kerülését jelenti, aminek amúgy is kedvezett a reneszánsz. A földre fektetés, illetve földre születés képe gyakorlatilag interetnikus sajátosságnak tekinthető minden földművelő kultúrában. A gyermek elsősorban a Földanyáé, az Anyaföldé, s ezért helyezik a megszületettet, illetve a haldoklót a „szülőföldre”. A vallástörténet ezt nevezi „humi positio”-nak, amit szinte mindenütt megtalálunk a világban Ausztráliától Kínáig, Afrikától Dél–Amerikáig. A történelmi időben élt görögöknél és rómaiaknál kiveszett ez a szokás, de nem kétséges, hogy korábban ott is megtalálható volt. Számos szobor a születésistennőket (Eileithüia, Damia, Auxeia) térdelve mutatja be, pontosan egy olyan nő helyzetében, aki a földre szül. Az egyiptomi demotikus szövegekben a "földre tenni" annyit jelent, mint szülni. Könnyű megérteni e szokás vallási értelmét: a születés és a szülés annak az aktusnak a mikrokozmosz változatai, amelyet a föld példamutatóan hajt végre.

Még elterjedtebb az újszülöttek földre fektetése, ami egyes európai országokban még ma is megtalálható szokás, amikor is a gyermeket először megfürdetik azután bepólyázzák és a földre fektetik. „A földre-fektetés rítusainak az az elképzelés az alapja, hogy szubsztanciális azonosság van a faj és a föld között.”

A szülés a föld termékenységének emberi változata, a nő termékenységének kozmikus mintája. Ez azt jelenti, hogy a Földanya mindent világrahozó termékenységgel bír. „Egyes vallásokban a Földanya egyedül, társ segítsége nélkül is megfoghat. Az ilyen ősi elképzelések nyomai még a mediterrán istennők partenogenezis-mítoszaiban is föllelhetők.”

Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a reneszánsz elején kialakuló új képtípus visszatalált az ősi archaikus szimbólumokhoz, amelyek az emberi gondolkodás legmélyebb rendszerét jelenítik meg.

Ebből a szempontból különösen érdekes az oszlop szerepeltetése. Ennek a szimbólumnak keresztény jelentősége van. „Az oszlop az Egyházat jelenti, amelyre a kereszténység épít. Az oszlop Jézus megostorozásánál is szerepet játszik. Születésénél a Gyermekeket az oszlop mellett

dicsőítik, halála előtt az oszlophoz kötözve ostorozzák. Ez az az oszlop, amit az angyalok szoktak a kezükben tartani.”A romok jelentik az összedőlt antik világot, amin egy új világ épül, de jelentik Dávid király romba dőlt palotáját is, a királyi házat, amit Dávid fia a Messiás fog helyreállítani. Mindez azonban csak a jéghegy csúcsa. Ha arra gondolunk, hogy a földre fektetés szimbolikája milyen mélyre nyúlik vissza, akkor az oszlop keresztény értelmezése mögött fölfedezhetjük az archaikusat, a jóval ősbibet. Ez az „axis mundi”, a világtengely. A föld körülötte válik lakhatóvá, s változik „világgá”. Az axis mundi jelöli ki mindig a világ közepét, mert az archaikus gondolkodású ember ott akar élni, ahol az ég a földdel kapcsolódik. Ez pedig csak a világ közepén valósulhat meg.

Az archaikus mítoszok szerint „az ember teremtésében a világ teremtése ismétlődik meg, ezért az első embert a „föld köldökében” – mezopotámiai hagyomány –, a világ középpontjában – Irán –, a Paradicsomban, ami a „föld köldökén volt”, vagy Jeruzsálemben – zsidó-keresztény hagyomány –, kellett megteremteni.” Ezt a középpontot pedig a különböző „axis mundi” reprezentánsok jelölik ki (létra, fa, hegy, oszlop stb.).

Így azok az ábrázolások, ahol Jézus a földön fekszik, Édesanyja oszlopnak támaszkodik, vagy amellet térdel, kereszténységen kívüli, illetve azt megelőző szimbolikával rendelkeznek. Tehát Jézus születése a világ közepén történik.

Karácsony ikonográfiája szerteágazó szimbólum-bokor, ami különböző eredetű és jelentésű elemeket foglal magába. Mindez nem kisebbíti hitünket az „abszolút Üdvözítőben” Jézus Krisztusban, hiszen nekünk keresztényeknek Isten Megtestesülése teszi lehetővé és biztosítja a szimbólumok érvényességét. Jézus Krisztusban teljesedik be a kultúra, a psziché, illetve az emberi természet minden igaz próbálkozása és törekvése, hiszen Ő az Igazság. Ezért nem kell megijedni, ha keresztény művészetben keresztül utat talál magának valami, ami tételesen nem keresztény.

Az Atyák tanítása szerint, az Isten a teremtéssel szétszórta az ige magvait a világban (logos spermatikois), ami mindenfelé kicsírázott s különböző mértékben ugyan, de termést is hozott. Karácsonykor azt ünnepeljük, hogy Isten igaz Igéje maga jött el közénk beteljesítve mindent, amire akár tudatosan, akár tudattalanul vágyunk. „Minden őáltala és őérte teremtett.”

Archaikus alatt konkrét, vallástól független egyetemes emberi szimbólumokat értünk, olyasmit, amiről Jung beszél, mint kollektív tudattalanról, ami azután így, vagy úgy felszínre tör.

Vö. O. Cullmann, A karácsony ünnepének kialakulása és a karácsonyfa eredete, Budapest, 1992. 13.

Uo. 14.

Vö. D.S. 125–126. Fordította Fila Béla – Jung László, Az Egyházi Tanítóhivatal megnyilatkozásai, Budapest, 1997.

Cullmann 19.

Lk 2,32

Érdekes szempont ehhez a törekvéséhez, hogy önmagát két szobron is, mint Napistent ábrázoltatta, aminek a volt a fölirata: Konstantinnak, a Naphoz hasonlóan tündöklőnek. Az ő idejében lett a keresztények Úr-napja állami pihenőnap, ami korábban a Nap-napja volt.

Mircea Eliade, Az örök visszatérés mítosza, Budapest, 1993. 101.

„»A kollektív tudattalan« nem individuális, hanem általános természetű, vagyis az egyéni pszichével ellentétben olyan tartalmakat és magatartásformákat rejt magában, amelyek »cum grano salis« mindenütt, és az összes individuumokban ugyanazok.» C. G. Jung, Mélységeink ösvényein, Budapest, 1993. 53.

A keresztény művészet lexikona, Budapest, 1986. „Már a régieknek is föltűnt, hogy a pátriárkák, Dávid, a próféták, valamennyien pásztorok. A pásztor jelképe a királynak, prófétának, tanítónak. Maga Isten is pásztorként jelenik meg választott népe előtt, s forrásból itatja meg őket.” Bálint Sándor, Ünnepi kalendárium, Budapest, 1998. 124.

Iz 1,3

Nüsszai Szent Gergely, a nagy keleti egyházatyja szerint; az ökröt megköti a törvény, mint a zsidókat, a számár pedig a bálványimádás terhét viseli, mint a pogányok, s őket szabadítja meg a születő Messiás az igától. Vö. Bálint Sándor 1989. 124.

Vö. pl. Jakab protoevangéliuma, in. Csodás evangéliumok, XVIII. 1. Budapest, 1996. 13.

A kereszténységben Tertullianus és Órigenész hangsúlyozták különösképpen Mária valóságos anyaságát és nőiességét, ill. szülési fájdalmát. Vö. Badalik Bertalan OP., Istennek Szent Anyja, Hódmezővásárhely, 1991. 169–170.

XX

Vö. Jakab protoevangéliuma, XX. 1–3., vagy Pszeudo-Máté evangéliuma 13. Uo. 58.

Érdemes ehhez még elolvasni a Karácsonyhoz kapcsolódó kenyér-kultusz magyarországi elterjedtségét, ami a különböző nemzetiségieket is érintette. Bálin S. 1998. 99–107.

Ex 3,5

Vö. A keresztény művészet lexikona. Vannak olyan fölfogások, melyek szerint József csak zsáner-szereplő. Jajczay János in. Karácsony a művészetben, Budapest, é. n. 29.

Ami egyfajta kulturális „bűnbeesésnek” tekinthető, ahol a hittel szemben előtérbe kerül a vallás.

In. Jajczay 37.

A keresztény művészet lexikona. A fölfogás előzménye itt-ott kimutatható az Egyházatyák írásában is. Szent Jeromos írja: „Nem volt semmiféle asszonyi serénykedésre szükség, mert a Szűz Anya, szűzi szülése után, maga volt képes a Kisdéd Jézus körüli teendők elvégzésére.” Idézi Badalik B., 169.

1302–1373, ünnepe július 23.

A keresztény művészet lexikona

Vö. pl. A Madonna ábrázolásokon a Gyermekek Jézus nyakában a rontás elleni piros korall lánc, vagy Piero dela Francesca képeinek szimbólumai, illetve a Glükophilusa ábrázolások elterjedtsége.

Jung szerint ez a gondolat univerzális jellegű, s mintegy második születésnek tekinthető. Ehhez tartozik még, az a szintén általánosan elterjedt gyermeki képzelgés, hogy szülei nem igaziak. Mitológiai enciklopédia, Budapest, 1988. 242. Ld. Ehhez József Attila: „Mint gyermek, aki bosszút esküdött / és fölgyújtotta az apai házat / s most idegenség lepi, mint a köd /...”

A föld minden teremtmény anyja, „Ő a legősibb, Ő táplál mindent a világon.” Homérosz, XXX. Himnusz a földhöz, mindenek anyjához, in. Szimbólumtár, Budapest, 1997.

Az ún. demotikus írással írt szövegek, ami egy népies egyiptomi írásmód.

Mircea Eliade, A szent és a profán, Budapest, 1987. 133.

Eliade, 1987. 134.

Eliade, 1987. 136.

Jajczay, 37.

Eliade, 1987. 27.

Eliade, 1987. 27–41.

Eliade, 1987. 39.

A különböző mai alternatív szülési módok fényében – amelyek szerint a szülés pozíciója minden más inkább lehet, mint a kórházakban megszokott fekvés –, a térdelés ősi, archaikus módnak is tekinthető.

Jn 14,6

Kol 1,16

PAGE

PAGE 1